

Hər bir dövrün yetirdiyi, həmin dövrün məziyyətlərini özündə cəmləşdirən simalar - ədiblər, sənətkarlar, alimlər olur. Dövr, zamanə ötsə də, səciyyəsi-mündəricəsi, əvəzlənməz üstün cəhətləri məhz belə insanların sayəsində tarixin yaddaşına həkk olunur. Bir çox cəhətdən təlatümlü, təzadlı XX əsri arxada qoyub, onu öz ömür yolu, bioqrafiyasında yaşadanlardan biri də ədəbiyyatşünas-alim, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru Yaqub İsmayilov idi.

Tale ona ömür vermişdi - göz dolusu, ötən əsrin ortalarından 2015-ci ilə mənalı-məzmunlu bir həyat yaşadı!; bəlkə elə əsrinə, zamanına axıracan sədaqətinə görə, bəlkə həm də ona görə ki: əsrin sonrakı aqibətinə ayan olub, sözünü və düzünü desin. 80 illik yubiley günlərində Yaqub İsmayilov təvəzkarcasına zamana bu cür minnətdarlıq edir: "Anadan olmağımın 80 illiyi İnstitut Elmi Şurasının 14 mart 2008-ci il tarixli yığıncağında ayrıca məsələ kimi gündəmə çıxarıldı. İnstitutun direktoru, Elmi Şuranın sədri akademik Bakir Nəbiyev yığıncağı açaraq haqqında ətraflı danışdı, bir insan və bir ailm kimi məni səciyyələndirən yüksək fikirlər söylədi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri Şirindil Alişanlı fəaliyyətim və xarakterimi faktlarla açıqlayan məzmunlu məruzə etdi. Elmi-ictimai xidmətlərimi, monoqrafik tədqiqatlarımı, məqalələrimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi sahəsindəki səmərəli fəaliyyətimi nəzərə alaraq Elmi Şura məni yekdilliklə fəxri doktor adına layiq gördü..."

Yarım əsrdən artıq Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışmış Yaqub İsmayilovun həyatı və yaradıcılığı bir daha inandırır ki, tarix yazmaq və tarix üçün yazmaq bözi elm adamlarının həqiqətən tale yazısı imiş. 1928-ci il fevralın 25-də Cəbrayıl rayonunun Daşkəsən kəndində, müəllim ailəsində dünyaya gələn Yaqub İsmayilov gözünü açan gündən kitab mühitini görmüş, kitablarla böyümüşdü. Oxuduğu sayısız bədii əsərlər - xalq ədəbiyyatı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, müasir bədii nümunələr, eləcə də o zaman rus-Avropa yazıçı və şairlərindən əldə etdiyi əsərlər onu Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırkı BDU) filologiya fakültəsinə gətirib-çıxarmışdı. 1945-1950-ci illər tələbəlik həyatında gələcək ədəbiyyat tarixçisinin bəxti həm də onda gətirmişdi ki, ədəbiyyat və dilçilik elminin sonralar tarixə yazılaçaq görkəmli simaları Məmməd Arif Dadaşzadə, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal, Feyzulla Qasımzadə, Həmid Araslı, Əli Sultanlı, Məmmədhusəyn Təhməsi, Mikayıl Rəfi, Hadi Mirzəzadə, Muxtar Hüseynov və b. dan dərslər almış, formalaşmaqda olan ədəbi təfəkkürü tarixçilik istiqamətinə yönəlmişdi.

Yaqub İsmayilovun Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyətə başlaması elə bir vaxta (1951-ci il) təsadüf edir ki, bu zaman institutda üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin materialları hazırlanıb, yazılıb və redaktə olunurdu. Tale sanki onu elə bu məqam üçün yetirmişdi. Təbiətən səliqəli, əməksevər, ən əsası isə dərindən mütaliəli, səlis, aydın yazı üslubu ilə diqqət cəkən gənc mü-təxəssis "Ədəbiyyat tarixi"nin üçüncü cildinin çapa hazırlanması işlərinə cəlb olunur və ümidləri doğruldu. Üçcildlik üzərində iş Yaqub İsmayilov üçün əsl ədəbiyyatşünaslıq məktəbi olur. Ədəbiyyat tariximizin müasir dövrünün yeni, 1960-1980-ci illər platformasından dərk olunub-yazılmasında fəal iştirak edir. İkicildlik "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi"nin (1967) əsas müəlliflərindən olur. "Ədəbiyyat tarixçisi" adlı bir tədqiqatçı kimi alimin hünəri və hüsnünə çox yaraşır, sözün əsl mənasında: ədəbiyyata da, tarixə də son dərəcə sədaqəti və "tarix"nin dərkində fakt və dəlil məktəbinin ardıcıl nümayəndəsi kimi də, işin icrası-realizəsi, başa çatdırılmasında "qara fəhləsi" kimi də. Bu mənada həzrətdə Ədəbiyyat İnstitutunda hazırlanmaq-

da olan çoxcildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 6-cı cildinin müəlliflərindən biri olaraq da alimin zəhmətləri xatirimizdən çıxmayıb.

Yaqub İsmayilovun bioqrafiyasında belə bir önəmli fakt var: "Mən Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda işləyəndə şöbəmizə (o vaxt "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı şöbəsi" adlanırdı) bir müddət Mir Cəlal müəllim başçılıq etdi, dissertasiyama oxuyub opponent olmağa razılıq verdi. Universitetin Elmi Şurasında müdafiə edib, filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi aldım... Mir

Cəlal müəllim universitetə kafedra müdiri getdikdən sonra da aramızdakı əlaqə və ünsiyyət kəsilmədi. Əksinə, dərinləşdi, yeni istiqamət aldı, özünə və sənətinə hörmət duyğularım məni qüdrətli bir şəxsiyyət barədə yazmaq fikrinə gətirdi. Bu, həm də doktorluq dissertasiyayımın mövzusu oldu. Neçə illik ağır zəhmətin və gərgin axtarışların nəticəsində Mir Cəlalın bədii, elmi-nəzəri, ədəbi-tənqidi fəaliyyətini, geniş və zəngin yaradıcılığını ilk dəfə bütövlükdə əhatə edən, təhlil süzgecindən keçirən monoqrafik tədqiqatım tamamlandı və 1975-ci ildə "Elm" nəşriyyatında çap olundu..." (Yaqub İsmayilov, "Mir Cəlalın yaradıcılığı", Bakı, "Elm", 2010, səh. 286-287)

Bu, yazıçı və ədəbiyyatşünas, sovet dönəmi Azərbaycan nəsrinin korifeylərindən biri Mir Cəlal haqqında ilk və sağlığında yazılmış yeganə monoqrafiya idi. Yaqub İsmayilov onu zamanında müdafiəyə də təqdim etmiş, lakin nədənsə, necəsə çətinliklərlə üzləşərək, müdafiəsinə dura bilməmişdi. Lakin tarixi ədalətsizlikləri törədən zamansa da, hər şeyi yerinə qoyan da yenə zamandır; təbii ki, insanların vasitəçiliyiylə. 1908-ci ildə fəxri doktor adına yiyələndəndən sonra Yaqub İsmayilov bir daha bu monoqrafiyaya qayıtdı, sevə-sevə təkmilləşdirərək, həm əziz müəlliminin, həm də elə öz xatirəsini yaddaşlarında əbədləşdirdi.

Doktorluq müdafiəsi problemini Yaqub İsmayilov heç zaman özünə "dərd" eləməmişdi. Əksinə, ardıcıl işi, zəhmətləri, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində səssiz-səmirsiz xidmətlərilə həmişə bədxahlarına cavab vermişdi. Yaqub İsmayilov yaşı az olmayan ədəbiyyatşünaslığımız tarixində bəlkə də ən çoxsaylı monoqrafiyalar müəllifi, ustasıdır. Sanki "ədəbiyyat tarixçisi" imici onun bu sahədəki fəaliyyətini bir qədər kölgədə saxlamışdır. Bəlkə də ona görə ki, bəzilərini vaxtında çapa verməmiş, yaxud verə bilməmişdir; axı klassikadan fərqli olaraq müasir ədəbiyyat monoqrafik janra gələncən bir qədər zaman istəyir.

Mir Cəlal haqqında monoqrafiya birinci deyildi; buna qədər Yaqub İsmayilov canlı tarixi şəxsiyyət kimi böyük məhəbbət bəslədiyi Abdulla Şaiqdən bəhs açan «Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı» monoqrafiyasını (1962) ortaya qoymuş, institutda geniş müzakirə zamanı hətta əsərin doktorluq dissertasiyası səviyyəsində yazıldığı vurğulanmışdı. Tədqiqatda müəllif sadəcə bioqrafik məlumatların, tarixi faktların sadalanması yolunu tutmayıb, A.Şaiqin nəsil şəcərəsi və yaşadığı mühit, təhsili və mütaliəsinin əhatəliliyi, bədii təfəkkürü və dünyagörüşünün formalaşması, ilk yaradıcılıq axtarışları və pedaqoji fəaliyyəti barədə geniş materiallar əsasında oxunaqlı, məzmunlu, bu gün də

mötəbər bir mənbə olan elmi əsər yarada bilməmişdi.

«Mir Cəlalın yaradıcılığı» monoqrafiyası (1975; 2010) artıq janrın incəliklərinə bələd olan, daha püxtə bir qələmin məhsuludur. Çoxşaxəli, zəngin bir ədəbi irsin özəlliklərini araşdıran tədqiqatçı, yeri gəldikcə, əsərlərinin janr xüsusiyyətləri, mövzu və surətlər aləmi, özünün vurğuladığı kimi: «tənqid və ifşa hədəfləri, təsdiq və təqdir pafosu, gülüş, onun yaranması və səciyyəsi, ictimai tendensiya və estetik ideal, konflikt və xarakter, həyat həqiqəti və bədii həqiqət, mü-

hit və yazıçı cəsarəti, tarix və müasirlik» və s. kimi ədəbiyyatşünaslıq məsələlərindən də söz açır. Həmcinin, tədqiqat boyu bu yaradıcılıqla bağlı dövrün ədəbi-ictimai mühitin ab-havası da diqqət mərkəzində olurdu. Mir Cəlal əsərlərinin yaratdığı rezonansın mənzərəsi təqdim olunur, müxtəlif mövqeli rəylərə polemik münasibət bildirilir. Xüsusilə, alim nəşr edildəndən dərhal sonra ədəbi tənqiddə çox kəskin fikir ayrılığına səbəb olmuş «Dirilən adam» romanının ilk dəfə əhatəli elmi təhlilini verərək, əsəri obyektiv həqiqətə sadıqlıq prinsipi ilə dəyərləndirməyə səy edirdi. Mir Cəlalın orijinal üslublu hekayəçiliyindən bəhs edəndə isə məhz həyat hadisələrinin təsvirinə, obrazların satirik prizmadan bədiiləşdirilməsinə müvəffəq olan yazıçının cəsarətli mövqeyini yüksək qiymətləndirirdi.

Növbəti monoqrafiyası "Əbüllhəsənin yaradıcılığı"nda (1986) Y. İsmayilov milli ədəbiyyatımızın görkəmi romançılarından Əbüllhəsən Ələkbərzadənin ədəbi irsinə müraciət edir, Azərbaycan romanının yaranmasında xidmətlərinə rəğmən, qiymətini gərəcə almadığı yazıçının yaradıcılığında diqqət cəkir. Amma eyni zamanda doğru olaraq Əbüllhəsən romanlarını bütövlükdə Azərbaycan inqilabi romanının təşəkkülü, keçdiyi yüksəliş yolu, növ və janr təsnifatı kontekstində nəzərdən keçirir. Yazıçının ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmayan əsərlərini təhlil edərkən mübahisə doğuran məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışır. Xüsusilə, «Dünya qopur», «Müharibə» romanları barədə ədəbi tənqidin mülahizələrini sərf-nəzər edərək, ümumiləşmiş qənaət hasil edir. Tədqiqatçının: Ə.Əbüllhəsən sözün həqiqi mənasında epik «vüsət və ictimai dərinlik sevon, əsərlərində buna nail olmağı bacaran... həyatın ötürü yox, köklü hadisə və mətləblərini bədii tədqiq-təhlil obyekt seçən, ...insan qəlbini, ruhunu, psixologiyasını yaxşı bilən ... qələm ustasıdır» kimi qənaəti yazıçıya münasibətdə bu gün də dürüstlüyünü saxlayan bir müddəadır.

Müstəqillik illərinin gəlişi Yaqub İsmayilovun da yaradıcılığında yeni bir dalğa ilə müşayiət olundu, monoqrafiyaları bir-birinin ardınca işıq üzü görməyə başladı: "İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu" (1991), "İsmayıl Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti" (1999), "Ənvər Məmmədخانlı" (2000), "İsi Məlikzadə - söz sərrafi, nəsr ustası" (2007). Həm də bu əsərlər elə bir zamanda meydana çıxmışdı ki, ictimai həyatdakı böhran ab-havası ədəbiyyatşünaslığa da təsir göstərirdi, yaxın tarixə qarşı neobolşevik meylləri hiss olunurdu. Yaqub İsmayilov bütün ömrünü həsr etdiyi sovet dönəmi ədəbiyyatının əsl həqiqətlərinin sanki qatı inkarından, təhrifindən qorxur, yazırdı: "Hər hansı tarixi prosesin,

hadisə və vəziyyətin əsl qiymət meyarı, ən əvvəl obyektivlikdir. Əgər bundan yan keçərsə, itirdiyimiz daha çox olar, yeni təhriflərə gedib çıxar, yenə həqiqəti tam görə və göstərə bilmərik... Elə etməliyik ki, həqiqət bütövlükdə əsl qiymətini alsın, nə saxtalaşdırılsın, nə də "müasirləşdirilsin", nə təhrif olunsun, nə də şişirdilsin, «düzü düz, ayrını ayırı» güzgülündə görüb göstərmək prinsipi gözənilərək mütləq tələb və meyara çevrilsin" (Y.İsmayilov, "Ənvər Məmmədخانlı", Bakı, 2000, s. 5-6). O da mənalıdır ki, yeni dövrdə kitablarının çapının qayğısına da

ədəbiyyatşünas özü qalır, öz gücünə, böyük bir səylə axtarır-tapdığı fərdi sponsorların hesabına buna nail olurdu.

Yaqub İsmayilovun monoqrafiyalarının sayı qədər rəngarəngliyi də diqqət cəkir. Neçə-neçə XX əsr Azərbaycan yazıçısının həyat və yaradıcılığına nüfuz etmək, tarixin dənəindən alaraq bu günün oxucusuna təqdim etmək ədəbiyyatşünasdan böyük zəhmət və səriştə tələb edirdi. "İ.Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu» monoqrafiyasına ön sözdə alimin, demək olar ki, bütün tədqiqatlarına şamil olunası belə bir metodoloji qeydi var: "...görkəmli sənətkarın zəngin irsi konkret tarixi dövr, ədəbi-ictimai mühit və real gərəkliliklə, xalq və cəmiyyət həyatının vacib problemləri, sosial və mədəni həqiqətləri ilə üzvi əlaqədə izlənilir. Ədibin yaradıcılığının qida mənbələri, ilham qaynaqları və estetik prinsipləri araşdırılır, konkret təhlillərlə fikri-mədəni təkamülü, surətlər və xarakterlər aləmi, sənətkarlıq məziyyətləri, üslub xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır" (s. 9). Metodoloji vəhidlik tədqiqatçıya predmet müxtəlifliyini dəf etməyə mane olmur, əksinə, müxtəlifliyin birliyini təsbit edirdi. Yaqub İsmayilovun monoqrafiyalarını birləşdirən, bir xəttə düzən yeganə cəhət məhz hər birinin ayrılıqda və cəmisinin birlikdə - XX əsr Azərbaycan nəsrini təmsil etməsidir. Bu mənada Yaqub İsmayilovun monoqrafiyaları əslində onun ədəbiyyat tarixçiliyindən doğur, davamı olaraq ərsəyə gəlirdi.

Yaqub İsmayilov təvəzökar insan idi, gördüyü işlərlə öyünməz, ədəbiyyatın sırayı cəfəkeşi olmaqdan həzz duyardı. Yeri gəlmişkən, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda ümumi kollektiv ədəbiyyat işinin altına çiynini verib, məxsusi görünməyə iddialı olmayan alimlər həmişə olmuş, təkcə elə ədəbiyyat adına çalışmaları ilə fəxr etmişlər. Şəksizdir ki, bu sağlamlıq ənənəsinin yaşadılması, davam etdirilməsi milli ədəbiyyatşünaslığımızın sabahı naminə bu gün də fayda verə bilər. Yaqub İsmayilov eyni zamanda yaşadığı, bildiyi, tədqiq etdiyi ictimai və ədəbi həqiqətlərində inamlı, iddialı, prinsiplial idi. Dərk və intixab etdiyi platformadan, elmi mövqelərdən onu döndərmək mümkünsüz idi. Taleyini ədəbiyyata, xalqın estetik fikri və düşüncə sferasının inkişafına bağlamış, bu yolda xidmətlər göstərmiş bütöv bir ədəbiyyatşünaslar nəslinin həmin bu israr və iradə məktəbindən də öyrənib, ardınca getməyə dəyər.

Ədəbiyyatşünas-alim, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru Yaqub İsmayilovun işıqlı xatirəsi, unudulmaz obrazı həmkarlarının yanında daim əziz tutulur və tutulacaqdır. Alimin ötən əsrin dənılmaz həqiqətlərindən söz açan çoxsaylı kitabları yeni-yeni oxucular nəslə tərəfindən fəth olunduqca müəllifi də minnətdarlıq və rəhmətlə yad olunacaqdır.

Şirindil ALIŞANLI
Safurə QULIYEVA
Tehran ƏLİŞANOĞLU

